INTRO

0

У грудні 1980 року Олексій Нікітін зустрівся в Донецьку з репортерами Кевіном Клоузом (Washington Post) та Девідом Саттером (Financial Times) і розповів про свавілля, яке коїлося на Донбасі, та хаос у власному житті*. Йому було що розповісти.

1969 рік, Нікітіну тридцять два і він згуртував 129 робітників, які поставили підписи під колективним листом до ЦК КПРС про незаконні дії адміністрації шахти «Бутівка» і систематичне порушення техніки безпеки. Нікітін працював гірничим інженером і прагнув створити групу, яка захищала б права робітників. Він попереджав, що на шахті може статися вибух. Наступного ж року Нікітіна звільнили, ще за якийсь час виключили з партії, а шахтарів змусили відмовитися від підписів під колективним листом.

У Донецьку було близько п'ятдесяти шахт, але він потрапив у чорні списки і на жодну його не хотіли брати.

---

* Історію Олексія Нікітіна розказано за: Klose K. Russia and the Russians: Inside the Closed Society. New York, 1984; Саттер Девід. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу / пер. з англ. Наталії Комарової. — К.: Дух і Літера, 2017. — 528 с.; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / пер. з англ. Галина Кьорян, В'ячеслав Агеєв; передм. Григорія Немирі. — К. : Основи, 2002. — 510 с.; Нікітін Олексій // Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник / ред. кол., авт. ст.: О. Зінкевич (гол. ред.), Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенков. — К.: Смолоскип, 2010. — С. 461; Рапп І. Олексій Нікітін // Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». — Режим доступу: https://museum.khpg.org/1113923791

Два роки Нікітін добивався справедливості, їздив у Москву. Спробував потрапити до посольства Норвегії, передати документи і свідчення. КДБ його перехопив і доправив до Донецька.

У грудні 1971 року стався вибух на шахті «Бутівка». Шахтарі згадали Нікітіна і його віщування лиха. Розлючений натовп, який скандував його ім'я, зупинили пів тисячі міліціонерів і кадебешників.

Через три тижні Нікітіна заарештували і звинуватили в антирадянському наклепі. Як боротися з інакомислячими? Як навчити любити Батьківщину? Звісно, примусовим лікуванням.

Спершу він не зрозумів, куди його запроторили. Лише слова санітара все пояснили: «Вони вирішили, що ти несповна розуму, якщо поліз у політику. Тож не хвилюйся — ти тут довічно». У Дніпропетровській спецпсихлікарні він провів три роки. Кажуть, у першій палаті-камері було тридцять чоловіків із тілами, понівеченими медикаментозними експериментами і знущанням. Особливий запах хімії, який виділяли тіла пацієнтів системи, заповнював кожну щілину.

Радянський лад умів бути вправним інженером людських душ. Наприклад, перетворювати здорового пацієнта на овоч. Або піднімати температуру тіла до сорока градусів і створювати відчуття, ніби біль вгризається в тіло.

Та були там і такі, як він. Політичні. Неблагонадійні. Незламні. Ті, що ставили систему під сумнів.

Нікітін, майстер на всі руки, прижився в лікарні, працював теслею і каменярем, а згодом і санітаром.

Зрештою його перевели в Донецьку психлікарню загального типу, з якої звільнили аж у березні 1976 року.

Нікітін розумів, що справедливості варто шукати деінде, тут її точно не знайдеш. Його заарештували наступного ж року біля посольства Норвегії, де він просив політичного притулку. Нікітін зумів утекти з Донецької міської

психіатричної лікарні. Деякі джерела свідчать, що він переховувався в лісах більше місяця. КДБ знову його спіймав і повернув у вже до болю знайому Дніпропетровську спецпсихлікарню. Згодом його знову перевели в Донецьк.

Так минуло три роки.

Аж поки 1980-го його не випустили на свободу.

Нікітін незручний системі, непотрібний місцевим царям, про звитяги яких складали легенди. Одна з таких легенд — про п'яний загул на весіллі сина на теплоході, що без жодного попередження увійшов у територіальні води Туреччини.

Розлючений Володимир Дегтярьов, секретар обкому партії — той, завдяки якому Донецьк став містом троянд, — кинув Нікітіну просто в обличчя: «Якщо пхатимеш свого носа в наші справи, я змішаю твою кров з вугіллям, а твоє тіло перемелю на добрива!».

1980 року Нікітін запросив двох іноземних журналістів у Донецьк, щоб вони на власні очі все побачили й розповіли світу — як репресивна машина розпоряджається тілами і душами своїх громадян.

Журналісти провели з Нікітіним чотири дні.

В один із вечорів він подивився у вікно, за яким чатували машини з кадебістами, і сказав: «Думаю, вони схоплять мене, щойно ви поїдете».

І продовжив розповідь.

1

Уперше я потрапив на український Схід у грудні 2016 року.

То був особливий час.

Пошук і формування ідентичності, коли вінок на голові й футболка з написом «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями» стають викликом, перетворюються на політичний жест. Відмирання ідеології, що нашаруванням графіті та

пошарпаних білбордів зустрічала на руїнах заводів і міського простору. Дебати довкола декомунізації, нові назви міст і побивання старшого покоління за радянськими топонімами. Утома молодшого покоління від старих міфів і наперед визначених життєвих забоїв, якими тебе змушують слідувати. Спроби переселенців адаптувати менші міста, в яких вони опинилися, під свої потреби — культуру, навчання, бізнес.

Мені пощастило стати частиною команди проекту «Метаміство: Схід», зібраної ГО «Ґараж Ґенґ». Ми півтора року працювали в шести містах Донецької та Луганської областей: у Костянтинівці, Покровську, Добропіллі, Лисичанську, Сєвєродонецьку*, Бахмуті.

У кожного з нас було власне завдання — хтось досліджував питання урбанізму, хтось розробляв архітектурні рішення, які могли б поліпшити життя містян, хтось вивчав офіційну та неофіційну культури. Результатами мали стати активізація культурного життя міст, побудова публічних просторів, налагодження зв'язків між активістами, проведення майстер-класів та вихід окремих проектів на краудфандинг.

Моя ж частина — дослідження міфологеми міста. Пошук найменшої неподільної частинки міфу. Дошукатися універсалій. Здійснити розтин хроносу, який пожирав покоління й покоління своїх дітей.

Міфологема зав'язана на переповіданні, відтворюваності. Її можна видобути, вилущити зі свідомості містян. Її можна нав'язати, вкорінити, прищепити.

Часом міфологеми — це історичні постаті, діячі, іменами яких називають не тільки вулиці містечок, а й психічні розлади. Міфологема — це історія, цілісність, образ, що

* 19 вересня 2024 року рішенням Верховної Ради місто перейменоване на Сіверськодонецьк. У цьому виданні ми свідомо послуговуємося старою назвою як важливою складовою часу, описаного в книжці.

буде зрозумілим будь-якому мешканцеві цього конкретного міста, незалежно від приналежності до певного покоління.

Зрештою з цих історій, із міфологем мали постати мистецькі роботи, створені молодими українськими митцями, і вкорінитися в міському просторі.

Структура цієї книжки великою мірою відтворює процес дослідження — перше знайомство, повернення заради глибшого занурення і зрештою — спроба описати, що відбулося. Звести всі сюжетні лінії.

Кожне з шести міст ми побачили в чотирьох порах року. Змінюючи відчуття, замінюючи лютневу депресію на болото березня і зелень липня та пожухлість вересня, а потім знову западаючи в листопадову депресію, присипану вугільним попелом.

2

Чому я поїхав на Схід і занурився в цю мандрівку на кілька років?

Можна прожити успішне життя, зробити кар'єру, щороку літати у зимову та літню відпустки, але ніколи не помандрувати з Півночі на Південь. Або зі Сходу на Захід. Ледь не в кожній країні є ця ментальна мапа стереотипів — мовляв, це ж люди з півночі, там одні заводи, роботяги, культури в них ніц немає. А на півдні, звісно, самі лише лайдаки й утриманці. Та ще ж точно десь є свій культурний П'ємонт, який, однак, утрачає власну ідентичність у гонитві за туристичним «позиціонуванням».

Але що робити з розумінням частини твоєї країни, в якій починається війна? Гібридна війна, що нав'язує наратив, буцімто це не імперська окупація, а волевиявлення місцевого населення. Буцімто це не маніпулювання бунтом мас, а щиросердне народне прагнення злитися з лоном розваленого радянського минулого.

Ця книжка — спроба пояснити читачам мого покоління, першого покоління, яке не мало аж такого глибокого занурення в радянське, — що таке совок. Поговорити з такими ж читачами, як і я, котрі ніколи не бували в тих частинах країни, про які, здається, медіа все вже пояснили. Та й обойми стереотипів, фейків і міфів вистачає.

Через історії, розмови, архівні розкопки пояснити хоча би щось. Здобути знання власноруч, а не отримати його готовим. Через дослідження присвоювати й засвоювати частки рідної землі, якої раніше не відав.

Через переплавляння реальності в тисячі знаків із пробілами тиші спробувати зрозуміти український Схід.

3

Та зрештою — це бажання зустріти людей, які стануть обличчями твого Сходу. І саме їхні історії насамперед маркуватимуть ментальну мапу.

У цій книжці лунають голоси жителів Донеччини й Луганщини. Професійні історики й науковці закликають не приймати на віру все, що каже пересічне населення. Мовляв, це лише ретрансляція нав'язаних ззовні думок і стереотипів. Але саме це мені й було потрібно — жива розмова. Жива історія і биті кластери свідомості.

Ми були у вигідній позиції чужинців-дослідників, мали змогу зібрати крихти більш-менш цілісної картини — офіційні наративи влади, канонічні розповіді музеїв і емоційність та зосередженість активістів. Хоч іноді здавалося, що ми були радше книгою скарг і пропозицій.

Спершу голоси тих, кого зустрічаєш, здебільшого анонімні. Але це лише питання часу — коли почнеться глибше знайомство. Повернення у ці міста вдруге, втретє.

Із часом ми обростали зв'язками, знайомими, рідними людьми, вкорінювались у простір. З'являлись улюблені

місця для перекусу, дисконтні картки місцевих закладів (привіт, 10 % знижки в Oliva Pizza, Лисичанськ). Із розповідей анонімних незнайомців усе трансформувалося в розмови з людьми, яких уже знаєш, вболіваєш за них, лайкаєш їхніх котиків, передаєш подарунки й привіти, обмінюєшся повідомленнями з нагоди різних свят.

Тоді виникає неминуче бажання повернутися назад і пом'якшити найбільш ризиковані цитати, що могли б нашкодити комусь із моїх респондентів. Або нашкодити нашій новій дружбі.

Дякую всім, хто ділився своїми історіями та спостереженнями. Перепрошую за анонімність ваших висловлювань. Перепрошую за можливі неточності в тому, як зафіксовано ваші слова. Одне з ключових питань цієї книжки — принципова неможливість існування об'єктивної реальності взагалі й на Сході зокрема. Тому не виключаю: те, що ви сказали, може не завжди збігатися з тим, що ми почули.

4

Є у цій книжці й інші голоси.

Тих, хто говорить через архіви.

Голоси дослідників, які вже пройшли цей шлях.

І шість унікальних розмов із тими, хто народився на Сході, всотував його досвіди й біль та від часу війни невпинно допомагає осмислювати жах дійсності: Сергій Жадан, Алевтина Кахідзе, Ігор Козловський, Роман Мінін, Володимир Рафєєнко, Олена Стяжкіна.

Без вас ця книжка не відбулася б.

5

У нобелівській промові Світлана Алексієвич каже: «Завжди мені боліло, що правда не вміщається в одне серце, в один